زەمان و شاعیر.. خەزعەل ئەلماجدی.. و: عەبدولموتەلیب عەبدوڵڵا

شیعرییەت شایتحاڵی تەواوی سەردەمەکان

وزەی زمانی شیعری پڕت نییە، پارێزراوە. بە پێچەوانەی وزەی زمان لە بوارەکانی دیکەدا کە بەرەو سوودگەرایی و دەستاودەستکردن و تێگەیشتن دەبێتەوە… وزەی شیعری لە چوارچێوەی فۆرمی شیعرییدا پارێزراوە، نە دەگۆڕێ و نە لەکار دەکەوێ. ئایا بۆچی ئەو تێگەیشتنە، دەتوانین شیعر لە رووی زمانەوانییەوە پێناسە بکەین و بڵێین شیعر زمانە، کاتێ وزەی خۆی دەپارێزرێ. لە رووی زمانییەوە پێناسەی پێخشان بکەین و بڵێین پێخشان زمانە، کاتێ پڕت دەبێ، یان وزەکانی بەکار دەهێنین، یان لە پێناو شتێکی دیاریکراو سوودی لێوەردەگرین. لەو دەرئەنجامەشەوە بڵێین زمان لە شیعردا هێزێکی نەگۆڕە، لە کاتێکدا زمان لە پێخشاندا هێزێکی گۆڕاوە، بە جۆرێکی تر، بۆ نموونە پێخشانی دەرەکی (بابەتخوازی و زانستی) زمان بە کار، هەواڵ، هاندان، وەسفکردن دەگۆڕێ، پێخشانی فێرکاری بۆ زانست و زانیاری دەگۆڕێ. بەڵام هێزی زمانی شیعر ناگۆڕێت، بەڵکو لە ناوەوەی خۆیدا بە درەوشاوەیی دەمێنێتەوە. پێخشان لە مێژوودا جێگیر دەبێت، شیعریش بەرەنگاری مێژوو دەبێتەوە، چونکە ناگۆڕێت و دوای مێژوو ناکەوێت، بەڵکو شتە لە ناوەوەی گوتار و رووداوە قەدەغەکراوەکانی دەوروبەری لە خۆیدا هەڵگرتووە. بۆ نموونە قەسیدەکانی (موتەنەبی) لە بەرانبەر سەدەی چوارەمی کۆچی وەستاون، لە کاتێکدا دەسەڵات و میدیا و هەواڵ و یاسا و دابونەریتەکانی سەدەی چوارەمی کۆچی کەوتوونەتە نێو مێژووەوە. لە سەدەی نۆزدەمی پڕ لە رووداو و هەواڵ، قەسیدەکانی رامبۆ وەستاون، وەك رۆناکییەکی درەوشاوە و تازە، بە هێز و چالاکییەوە لە مرۆڤ دەڕوانن. ئایا ئەوە بەو مانایەیە کە پەیام ((پەیامی شیعری)) دەبێ بابەتەکەی لە خودی خۆیدا بێ (بابەتەکەی لەو شتانە وەرنەگرێت، کە دەوری داوە و ئاماژە بە شتەکانی دەوروبەری خۆی نەکات).. ئەوە پەیامێکی شیعرییە، وەك ئەوەی لە دەقی شیعرییدا هەیە؟

هەڵبەتە نا.. چونکە کاتێ باس لە ئەرکەکانی زمان دەکەین و دەبینین یەکێك لە ئەرکەکانی زمان، شیعرییەتە ((لەبەر ئەوەیە کە ناوەڕۆکی پەیامەکەی یان زمانەکەیەتی، نەك ئەوەی ئاماژەی بە

دەکات)) ئەو قسەیە ((واتە پەیامی شیعر)) تەواو لەگەڵ قسەکانمان لە بارەی ((هونەری شیعری)) جیاواز دەکەوێتەوە، چونکە شیعر نواندنەکی هونەرییە، ((بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نواندنی هونەری)) تەنیا ئامانجەکەی نییە. با بە وردی بڵێین ئەوە شیعرییەتە وەك ئامانجەك تەنها لە رێگای هونەرەوە دەتوانرێ بە دەست بهێنرێت، بەڵام ((ئەرکی شیعر))یش دەشێ لە مەبەست ((پەیامی شیعری)) یان ئامانجی شیعریدا هەڵگرینەوە، کە رەنگە شیعر تێیدا سەرکەوتوو بێت، یان لە بەدیهێنانیاندا سەرکەوتوو نەبێت. ((روونکردنەوەی)) ئەو قسانەش بە گشتی ((خودێتی و زمانەوانی و تەمومژی)) شیعری کەم دەکاتەوە و بە شیاوی چارەی دەکات، چونکە سروشتی ئەو پەیامەی کە چارەی دەکات، ئەوەیە کە خودی زمانی ئاڵۆز چەمکە دەبێ بووژێندرێت، چونکە هەمیشە سەرلێشێواوییەکی گەورە لەنێوان ئەرکی شیعری و ئەرکەکانی دیکە (کۆمەڵایەتی و سیاسی و پەروەردەیی و سۆزداری و سوودگەرایی.. هتد) درووست دەکات، کە دەکەونە چوارچێوەی ئەرکە بابەتییە لەکارکەوتووەکانی زمان. لێرەدا بە هیچ شێوەیەك مەبەستم داخستنی ئامانجی زمانی شیعری ((پەیامی شیعری)) نییە، کە هەمیشە کراوەیە، بەڵکو دەبێ بزانین کە شیعر((هونەری شیعری)) ئەگەر ملکەچی ئەو ئەرکانە بێت، ئەوە ئامانجی خۆی ((وەك شیعر- زمانی شیعری)) لە دەست دەدات و دەبێتە پاشکۆ بە ئەرکی دیکە. لێرەدا ناتوانین ئەو کارە یەکلا بکەینەوە و بڵێین ئەوەی شیعر دەنووسێ دەبێ بەو رێچکەیەدا بڕوات. بەڵکو شاعیر دەبێ لە خۆیەوە ((بە شێوەی تایبەتی خۆی)) پارێزگاری لە شکۆی شیعر و روونی و وزەی شیعری بکات، شاعیر دەبێ هۆشیارییەکەی تا ئەوسنورە بێ، کە نەکەوێتە ژێر چەکوشی ئامانجەکانی دیکەی زمان، پاشان شوێنکەوتە و ملکەچیان. شاعیر دەبێ بە ئامانجی شیعر هەنگاو بەرەو پێشەوە بنێت، پێویستی بە هۆشیارییەکی گەورەی شیعری یەکگرتووهەیە، دەبێ لەگەڵ کاتدا هەنگاو بنێ، خۆی لە هەموو ئەو رێگایانە بدزێتەوە، کە بەرەو گەڵانەوە و بێبایەخی و موجامەلەی دەبەن.

شوشتنەوەی وشەکان

وشە لە شیعری کۆندا ناسنامەی دیار نییە، بە ئاراستەی ئەو مانایەدا دەڕوات، کە بە شێوەیەکی هەڕەمەکی رۆژێ لە رۆژان بۆی پێشنیار کراوە، لە پێناوی دروستکراوە.. بۆیە وشە تەنها وەك ئامرازێ بۆ بەکارهێنان و گەیاندن دەمێنێتەوە، نە زۆر نە کەم.. وشە لە شیعری کۆندا هیچ کەسایەتییەکی نییە.. چونکە لە شیعری کۆندا ((مانا)) دەخەکە بەڕێوە دەبات. بەڵام ئەگەر وای دابنێین کە زمان لە پێکهاتن و هەڕەمەکییەت و یاسا ناوەکییەکانیدا هاوتای

ژیان بێت، لەبەر ئەوەی زمان لە خودی ژیان و پێشکەوتنەکانی ژیانەوە گەشەی کردووە، کەواتە ئەی بەچی دەستەواژەکان (وشەکان) بە بوونەوەری زیندووی ئەو ژیانە نازانین، کە کەسایەتی و سەربەخۆیی خۆیان هەیە، وەکو رووەکەکان و ئاژەڵەکان و زیندەوەرە وردەکان، کە ژیانی شاراوە و تایبەتی خۆیان هەیە، زۆربەی جاران هەر نایانبینین، تەنها ئەوانە نەبێ کە دیارن و پەیوەندییان بەیەکترییەوە پەیوەندی مانەوە و ململانە و ئەزموون و هاوژیانییە.
دەشێ لە ژیانی رۆژانەدا زمان ئامرازی گەیاندن و تێگەیشتن بێ، وشەکان ((بوونەوەرە زیندووەکان)) قوربانی بە کەسایەتی و ژیانی خۆیان بدەن، بە ئەوەی مرۆڤ لە مرۆڤ بگات، بە ئەوەی ئەو لەیەکگەیشتنە بەردەوام بێ. بەڵام ئایا هیچ دەستەواژەیەك بەو قوربانیدانە خۆبەخشانەیە رازییە؟ نەخێر، بەڵکو ئەوە بەکاربردنە رازییان دەکات. بەڵام ئەدەب ئەو بەکاربردنە رەتدەکاتەوە و دادپەروەری لەگەڵ ئەو بوونەوەرانە و پەیوەندییەکانیان دادەمەزرێنە و شکۆیان بۆ دەگەڕێنێتەوە، لەو رووەوە شیعر ژانرێکە زیاد لە ژانرەکانی دیکەی ئەدەب پارێزگاری لە پەرتبوونی وشەکان (دەستەواژەکان) و پەیوەندییەکانیان دەکات، لە هەموو ئەو بەکارهێنانانە رۆژانەییە، یان رۆتینییەی کە کەسایەتی وشەکانیان پیس کردووە و تێکشکاندووە، پاکیان دەکاتەوە و شکۆ و هێزیان بۆ دەگەڕێنێتەوە.. دەیانخاتە نێو بەکارهێنانی نوێ و ژیانی ((ژیانی زمانەوانی نوێ))یان بۆ دەڕەخسێنێ و دەیانخاتە نێو پەیوەندییەکی نائاسایی و چاوەڕواننەکراوەوە.. جێگایان بۆ دەدۆزێتەوە و وایان لێدەکات تێیدا نیشتەجێ بن، بەمجۆرە دەقی شیعری سەرسامی درووست دەکات، چونکە: واتای نوێ ((ژیانی نوێ)) بە وشە دەبەخشێت. وشە دەخاتە پەیوەندی نوێوە. بەمجۆرە زمان نوێ دەبێتەوە و ئەو نوێبوونەوەیەش دەبێتە نوێبوونەوەی ژیانی مرۆڤ و بوژانەوە و گرژی و نەشونماکردنی مرۆڤ.
پەیوەندییە زمانەوانییە کۆنەکان لە شیعر و پەخشاندا پەیوەندی دیاریکراون یان وەك رەوانبێژی پۆلینکراون، ناشێ لێیان دەرچین و نکۆڵی لە رەوانبێژییان بکەین، بەڵکو دەبێ چوارچێوەیەکیان بۆ بدۆزینەوە و لە شێوازێکی چەقبەستوودا دایانبنێین، بەوەش دەستەواژەکان و پەیوەندییەکانیان لە شیعری کۆندا بە هۆی تووندی سیستمی زمانەوانی و عەقڵی و کۆتوبەندکردنیان لە چوارچێوەی رۆحی مرۆییدا تووشی پووکانەوە دەبن، بەمجۆرە رزگارکردنی شیعر و عەقڵ لەو هێزە نەرێیە پێویستی بە دیدگایەکی ریشەیی هەیە! ئەو دیدگایەش دەبێ شتێ لەخۆ بگرێ کە ژیانی ئاسایی و لەکارکەوتوو نەتوانێ بیبینێت، شتێکی سەرووی سروشتی، شتێکی ناوازە و لەپێ کە بشێ وەك

پەیوەست دەستەواژە و پەیوەندییەکانیان لە داڕشتنەوەی نوێدا بنوینە. رێبازی بونیادگەری لێکۆڵینەوە لە بارەی پەیوەندی نێوان دەستەواژەکان وەك حەقیقەتی زمانەوانی و جەوهەری زمان (فۆنۆلۆژی، مۆرفۆلۆژی، شێوازگەریی) بە کاری لەپێشینەی خۆی دادەنێ و لەوەشدا گەیشتۆتە دەرئەنجامی زۆر گرینگ، بەڵام لە بەرانبەر ئەوەشدا بوونی (وشە) و دەستەواژەکانی پشتگوێ خستووە و تەنها وەك پارچەکانی شەترەنجی داناون، کە دەشێ داربن یان ئاسن یان قوڕ و هەویر، کە هیچ جیاوازییەکی گرنگیان لە وازیکردنی شەترەنجدا نییە و دواتریش هەر بەو پێودانگە گەمەی زمانەوانی ملکەچی سیستمی ناوەوەی زمان دەکات. ئەگەرچی بونیادگەری لە هەندێ تیۆرە جۆراوجۆرەکانیدا گرنگترینیان تیۆری زایندەیی ((تەولیدی)) ((چۆمسکی)) کە بە راستی لە رووی یاساکانی زمانی زایندەیی و گۆڕانکاری ((تەولیدی و تەحویلی))دا، وێنایەکی رازیکەر بە دەستەوە دەدات. دوور لەو لێکۆڵینەوە زمانەوانییە گشتیانە، ئیتر دەستەواژەکان هەروا مانەوە، تا لقێکی تایبەت بە ناوی زانستی ئاماژە (علم الدلالة) هاتە ناوەوە، بەڵام ((ئەو لقە)) لەگەڵ زانستی زمان تێکەڵ نەبوو، تاکو بەیەکەوە وێناکردنێکی رازیکەر لە بارەی زمان بەگشتی و شیعرییەت بە تایبەتی بخەنە روو. شاعیر بەخۆی دەبێ لە هەموو ئەو زانستانە قووڵبێتەوە، نابێ هەر تەنها پێیانەوە پابەندبێ، بەڵکو لەسەری پەیوەستە تێیانبگات و هەرسییان بکات، پاشان لە یاسا سەختەکان بگوزەرێ. ((وەك کەتوبەندی نووسین تەماشایان نەکات)) بەڵام ئەوە بەو مانایە نییە، کە بەدوایاندا نەچێ و لێیان تێنەگات، بەڵکو بە پێچەوانەوە شاعیر دەبێ ئاگای لە زانستەکانی زمان بێ و بەدوای لێکۆڵینەوەی زمان و تێگەیشتنی زمانەوە بێ و هۆشیاری لێیانەوە بە دەستبهێنێ.. زۆرێك لە شاعیران حەز لە بوارەی زمان ناکەن، بەڵام بنەمای نووسینی شیعر پەیوەندی بە تێگەیشتنی تایبەتی زمانەوە هەیە، شاعیر دەبێ پارێزگاری لە زمان بکات و بچێتە نێو تایبەتمەندییەکانی زمانەوە، بە تایبەتی هەموو ئەو تایبەتمەندییانەی پەیوەندی بە شیعرەوە هەیە، بەو مانایەش ((لەخۆوەیی)) و دەرچوون لە رێچکەی ((ناوکۆیی)) باو، ئەو کاتە بە جوانی دەردەکەوێت، کە شاعیر لە قۆناغی نەخوێندەوارییەوە بەرەو قۆناعی مەعریفە هەنگاو دەنێت.. چونکە هۆشیاری دەرگای فرەوانی گفتوگۆ دەکاتەوە. ئەگەرچی شاعیری خاوەن بەهرەی گەورە و کەم رۆشنبیر، پەیوەستی بە بڕێکی زۆر لە ((خۆبەخۆیی)) و ((هەڕەمەکییەت)) هەیە.. بەڵام شاعیری پڕ بەهرە و پڕ لە رۆشنبیری پەیوەستی بە دوو ئەوەندە توانای ((خۆبەخۆی)) و ((هەڕەمەکییەت)) هەیە، چونکە ((نووسین)) هەمیشە ناچاری دەکات، کە ئەو رۆشنبیرییە

گەورەیەی خۆی بە شێوەی ((خۆبەخۆی)) بیخاتە روو. لێرەوە دەشێ گرفتەکانی پێشوو شیبکەینەوە و بڵێین: شاعیری باش و خوێندەوار، زۆر لە شاعیرێکی نەخوێندەوار، پێویستی بە ((خۆبەخۆیی)) و ((هەڕەمەکییەت))ە، بە ئەوەی بە باشی پارێزگاری لە تازەبوونەوەی بەهرەکەی خۆی بکات. ئەوەش ئەوەمان بۆ دەردەخات، کە بۆچی شاعیرە نەخوێندەوارە باشەکان، لە فرە رۆشنبیری دەترسن؟! چونکە دەزانن هەتا رۆشنبیریت زۆرتر بێت، پێویستیت بە ((خۆبەخۆی)) قووڵتر و بە پیتتر دەبێت. خودی ئەو شیکردنەوەیە رۆناکی دەخاتە سەر ئەو راستییەی کە ئەو شاعیرە باشانەی دوای رۆشنبیرییەکی زۆر بەهرەی شیعرییان کز دەبێ، لەو شاعیرانەن کە هەر لە بنەماوە ((خۆبەخۆبوون)) و ((هەڕەمەکی)) بوونیان دیاریکراو بووە، بۆیە توانای ئەو رۆشنبیرییە و مەعریفە زۆرەیان نەگرتووە و بەهرەکەیان تێکشکاوە. ئەوان قەوارەی بەهرەی خۆیان نەدەزانی، بۆیە تێکشکان، بەڵام نەك لەبەرئەوەی مەعریفە و رۆشنبیرییان بە دەستهێنا، چونکە هەرگیز مەعریفە و رۆشنبیری جێی بەهرەی شیعری ناگرێتەوە! بەهرەی شیعری گەورەترین گەنجینەیە، کە مرۆڤ لە ژیاندا دەیدۆزێتەوە، بە راستی بە داخەوە کە بە شێوەیەك لە شێوەکان لە دەستی دەدات. با بە رەوتی نووسینەکە بگەڕێینەوە و ببینین کە شاعیری حەقیقی ئەو کەسەیە، کە بە شێوەیەکی دیکە لە زمان ((وشە و پەیوەندییەکانی)) رادەمێنێ و سازشیان لەسەر ناکات، هەمیشە وشەی سەرسوڕهێنەر، نامۆ دەڵێ کە پێشتر گوێمان لێینەبووە.

شیعر و قسەکردن

ئەگەر لە بارەی زمان وەك سیستەمێکی کۆمەڵایەتی و قسەکردن بەو مانایەی کارێکی تاکە کەسییە (فردییە) لەنێو سیستەمی کۆمەڵایەتیدا، بە لێکجیاکردنەوە بە ناوبانگەکەی (دی سوسێر) بگەڕێینەوە، ئەوە بۆمان دەردەکەوێت، کە زمان لە کتێب و فەرهەنگ و گرامەری زمانەوانی نیشتەجێیە، بەڵام قسەکردن لە شەقام و کارگە و نێو ماڵاندا بە وزە و چالاکییەوە دەجولێتەوە. شیعر کارێکی تایبەتی و تاکە کەسییە بۆیە دەکەوێتە نێو قسەکردنەوە ((لێرەدا قسەکردن بە مانای زاراوەکان نایەت))، کەچی گیروگرفتەکانی شیعر ئەوەیە، کە لەنێو قسەکردندا بەشێکی تایبەت و خودییە. شیعری کۆن ((لە رێگای بیستنەوە)) بوو. بەڵام شیعری نوێ، پاش ئەوەی چاپکردن دەرکەوت، کە کتێب و نووسین لەنێو خەڵك بڵاوبۆوە، ئیتر خوێندنەوەی شیعر، جێگای بیستنی شیعری گرتەوە، واتە کە نووسین دەرکەوت، شیعری نوێ سەری هەڵدا و جیاکردنەوەی ئەرکی بیستنی شیعری لێکەوتەوە، ((واتە شیعر لە سیستەمی بیستنەوە بۆ سیستەمێکی خوێندنەوە هەنگاوی نا)). لێرەوە

ئیتر کەوتینە پارادۆکسێکی نوێوە. شیعری کۆن بە قسەکردنی زارەکییەوە بەندە، یان دەبیسترێت و لەگەڵ تامی قسەکردنی زارەکی سەردەمەکەی بڵاودەبێتەوە، ئەو تامەش نامینێ کاتێ ئەو شێوە قسەکردنە بەسەر دەچێت. بەڵام شیعری نوێ بە قسەکردنی نووسراوەوە بەندە، بایەخەکەی ئەو کاتە کەم دەبێتەوە، کە سەلیقەی باوی سەردەمەکەی بەسەر چێژەکەیدا زاڵ بێت. بەمجۆرە زمان ((زمانی قسەکردن)) لە بۆتە نووسینی شیعری نوێدا د□و□ژ□ ((زمان دەنووسرێتەوە)) و شیعر پشت بە گۆڕانکارییەکانی نووسین دەبەستێ، گرنگترین گۆڕانکارییەکانیش کە پێی هەڵدەستێ سەرەولێژکردنی ئەرکی تەواوی شیعر و گۆڕینی ستراتیژییەتی ئامانجی شیعرییە، بە جۆرێك کە شیعری (شەعبی) ئەوەی کە بۆ دەستاودەستکردن پەیوەندی خۆی بە قسەکردنی ((خەڵك))ەوە راگرتبوو، (لە جەوهەردا) هێندە بە نووسینەوە پەیوەست نەبوو، شیعری شەعبی بێ ئەوەی نیازێکی هەبێ دوو جۆر بوو: یەکێکیان خۆی دادەهێنا و خۆی لە رێگای نووسینەوە ((نووسینی بیستنەوە)) دەبینییەوە و لە رێگای نووسینەوە کاریگەری درووست دەکرد. ئەویدیکە دەکەوتە سەر رووکاری زمان یان ((بیستنی بیستنەوە)) قسەکردنەوە، وەك ئەوەی شێوەیەك بێ لە شێوەکانی پەیوەندیکردن بە کۆمەڵگاوە. ئەرکی (بیستن) لە شیعری کۆن، یان شیعری شەعبی ((زمان دەبیسترێتەوە)) لەلایەن کۆمەڵ (وڕوژان)ی دەنایەوە و جیاواز لە ئەرکی (بینین)ی تاکە کەسی ((زمان دەنووسرێتەوە)) لە شیعری نوێدا! بەمجۆرە بەرانبەر رەگەزێکی نوێ دەبینەوە، کە پێویستی بەی□ک□□ك لەو دوو شێوازە هەیە: یەکێکیان شیعرە و ئەویدیکە شیعر نییە! لێرەوە مەترسییەکی نوێ دەست بەسەر شێوەکانی چێژ و گۆڕانکارییەکاندا دەگرێت، کە رەنگە بکەوێتە دەرەوەی تێگەیشتنی ئەدەبی و بە تەواوی سەیرورەی مر□قایەتییەوە بلکێ.. واتە لە ئەدەبەوە تا بە بوونی خودی مرۆیی دەگات. ئەدەبی کۆن هیچ شێوازێکی رادیکاڵ و پڕجۆشی ئەدەبی بەدەست نەهێناوە، بەڵکو هەمیشە بە پەلە شێوازەکانی خۆی گۆڕیووە، ئەوەش ئەگەرچی لە راستیدا لە ئەنجامی هۆشیارییەوە بوو، بەڵام بەدبەختی ئاگایی نووسەرانی لەوەدابوو، کە نەیاندەتوانی لە بەرانبەر ئەو سەردەمانە بە شێوەیەکی قووڵی نیگەرانئامێز بوەستنەوە.. جگە لەوە کارەکانیان ب□رh□می ئەو گۆڕانکارییە فیکرییەکانی نەبوو، کە خودی خۆیان پێیهەڵدەستان، تا بتوانن ئەدەبێکی (خودی) نوێ بونیاد بنێن، بەڵکو زمانێکی ئاسۆیی هاوبەشیان هەبوو، کە دەکەوتە نێوان خەڵك و شێوازی نووسینی ستوونی نوێنەرایەتی دەکرد، چ لە ناوەوەی نووسەر، ناخی نووسەر -چ وەك هاوبەشیکردنی خەڵك- لێرە ((لە نووسینی شیعری شەعبی)) زمان وەك مێژووی مەعریفە، ئاوارەی رابردوو بوو، بەڵام

شێوازی نووسینی شیعری نوێ لەنێو مێژووی گشتیدا، بازدانێکی تاکە کەسی داهێنان و خەلقکردن بوو، هەوڵێك بوو یان کۆمەڵە هەوڵیکی تاکخوازانە بوو بۆ بوژانەوە و گۆڕینی بونیادی زمانی باو. لەسەر ئەو بنەمایە مێژووی ئەدەبی کۆن، مێژووییەکی خاو و بێزارکەر بوو، کە تێیدا گۆڕانکارییەکان هەڵبەز و دابەزییان بوو، لە شێوە و ناوەڕۆکی ژانرە ئەدەبییەکاندا ناڕێك دەردەکەوتن، بەڵام مێژووی ئەدەبی نوێ، خەریکە خێراتر دەبێت، نەك هەر وەك مێژووی نەشونماکردن، بەڵکو وەك مێژووی داهێنان و خەلقکردن، بەپێی زاوزێکردنی پشتاوپشتگەری بەڕیوەناچێ، بۆیە داهێنان لە ئەدەبی نوێ تاکخوازانەیە، باوك و کوڕ ناناسێ.. تاك درووستک□رک□، بەڵام لۆژیکی پشتاوپشتگەرێتی کە ئەدەبی کۆن بانگەشەی بۆ دەکات، تەگەرەیەکە لە تەگەرەکانی بەردەم وزە و هەڵسانەوە و جوانی ئەدەبی نوێ.

چالاکردنی زمان لە رێگای شیعرەوە

دوای ماندووبوونێکی زۆری رەخنەگری فەرەنسی (پێریس) بۆ دۆزینەوەی پێناسەکردن□کی وردی شیعر لەژێر رۆناکی بەردەوامی دەرچوون لە ناوکۆییەکان، دوای دروستبوونی ململانێیەکی تووندی نێوان شیعر وەك مەترسییەکی بەردەوام و پەخشان وەك مەترسییەك بە دژی شیعر، دوای هەموو ئەوانە (پێریس) گەیشتە ئەوەی بڵێ ((زمان ناتوانێ گوزارشت لە شیعر بکات، بەڵکو شیعر فێڵ –لە زمان دەکا- یاخیبوونە، خەباتی بە دژی زمان) کەواتی چۆن ئەو دوو رستەی خوارەوە بەیەکەوە دەگونجێنین (شیعر گوزارشت لە زمان دەکات) (شیعر لە زمان یاخی دەبێت))؟. رەنگە چەمکی (لادانی زمانی) ئەوەی (کۆهین) پێشنیاری کردووە، جۆرە چارەیەك بێ، بەڵام ئەو چارەکردنە زمانێکی پێوانەیی (کە بوونی نییە) دەسەپێنێ، ((زمانێکی پێوانەیی دیار)) کە بۆ ئەوەی شیعر بونیاد بنێین، بتوانین لێی دەرچیین ((لێی لادەین))، بەڵام لەبەر ئەوەی قسەکردنی رۆژانە لادانی زمانی لێدەکەوێتەوە و دەرچوونە لە زمانی پێوانەیی، بۆیە دەشێ بڵێین لادانی زمانی دەکەوێتە نێو لادانی رۆژانەی بەکارهێنانی قسەکردنەوە، بەمجۆرەش وێنەکە تا ئەندازی□ی□ك دەشێوێ، یان بەیەکگەیشنێکی بە پیت دەخاتە نێوان شیعر وەك (یاریکردنێکی بەرزی زمانەوانی) و قسەکردنی رۆژانەوە.. چارەکردنی (کۆهین) وەك پشتبەستنێکی رەها (لە پێوانە و لادان) بۆ ناوکۆییە رەوانبێژەکان دەگەڕێتەوە، جا بۆ ئەوەی بگەینە پێناسەکردنی شیعر، وەك پێشنیارێکی نوێ خۆی دەنوێنێ. چونکە ئەو کێشە کۆن و نائومێدکەرانەی کە لە دەوری پەیوەندی فۆرم و ناوەڕۆکدا دەسوڕێنەوە، تەنیا وێستگەیەکی بچووك پێکدەهێنن، کە

دەشێ بە ئەوەی لێی دوور بکەوینەوە، لێی بوەستین، واتە لێکۆڵینەوە تەقلیدییەکانی شیعر (سەرەڕای هەوڵەکانیان) هەر لەنێوان (هەزاری و کەمخوێنی) دێن و دەڕۆن، دەڕۆن فۆرم لە ناوەڕۆک جیا نابێتەوە، پاشان دەڕۆن شیعر ئەوەیە کە فۆرم و ناوەڕۆک لەگەڵ یەکتر هاوسەنگ بێت ((هاوڕێک بەیەکەوە ڕێبکەن)) ئەوەش چارەیەکی ئاسان و سازشکارانەیە، پێویستی بە هەوڵ و ماندووبوون و راستی نییە. چونکە رەگەزەکانی فۆرم ناسراون و دەتوانین دەستنیشانیان بکەین و ئەرکەکانیان بژمێرین و دیاریان بکەین، وەک چۆن دەتوانین رەگەزەکانی ناوەڕۆک دیاری بکەین و لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بکەین. کەچی لە پەخشان و بە دیاریکراوی پەخشانی ئەدەبی، هاوسەنگییەک لەنێوان فۆرم و ناوەڕۆکدا هەیە. بەڵام بەنسبەت پەخشانی زانستی ناوەڕۆک بەسەر فۆرمدا زاڵە، چونکە فۆرم لە پەخشانی زانستییدا ئامرازێکە بە وردی ئەرکی گەیاندنی ناوەڕۆکە. کەواتە تەنها شیعر لە بایەخی فۆرم بەسەر ناوەڕۆکدا ناوازەیە، واتە لە بایەخی فۆرمەوە دەتوانین ئاستی پێشکەوتنی شیعرەکە و دابەزینی هونەری دیاری بکەین. فۆرم ئاراستەکانی ناوەڕۆکی قەسیدە دیاری دەکات، ئاراستەکانیش فەزای قەسیدەکە دەجوڵێنن و ئەو ئامانجانە دیاری دەکەن، کە قەسیدەکە هەوڵی بۆ دەدات، هەمووشیان تەگەرەن و جووڵەی فۆرم بە خۆیان کێش دەکەن. فۆرم رووتکردنەوەی فۆرم دیاری دەکات، فۆرم بەندە بە بەشتکردنی ناوەڕۆکی دیاریکراوی فۆرمەوە، حەقیقەتی ئەو شتەش ئەوەیە، کە فۆرم نوێنەرایەتی رێڕەوێک دەکات، کە لە میانیدا دەتوانین ناوەڕۆکی (هەرچی بێت) بە کردە نوێنەرایەتی بکەین. زمان لە کۆمەڵێ رەگەز پێکهاتووە بە ناوکۆییەکی دیاریکراوەوە بەندە، کە زمان دەکاتە فۆرم، نەک جەوهەر، بۆیە شیعر بەرهەمە، یان بەرهەمێکی ئەو ناکۆییە، واتە بەرهەمەکە لە (فۆرم)دا نەک لە جەوهەر، بۆیە شیعر فۆرمە لە فۆرمدا، یان میتافۆرم. بەڵام شیعر فۆرمی زمانەوانی نییە، بۆیە مافی ئەوەمان هەیە بپرسین جەوهەری شیعر بۆ کوێ چووە، جەوهەری شیعر کامەیە و چۆن بەدەست دێت؟ جەوهەر لە رەگەزەکانی زماندا بوونی هەیە، نەک لە دەرەوەی زمان، نەک لە کۆمەڵێ شتێکی دەرەوەی زمان ((کۆمەڵێ شتێک کە دەرک دەکرێن.. هتد)) ئەو شتانەی کە دەرک دەکرێن لەگەڵ جەوهەری ناسراوی فیزیادا یەکدەگرێتەوە، کەواتە جەوهەری شیعری، نەک جەوهەری فیزیایی لە کوێدایە؟ من پێموایە (جەوهەری شیعری) بە شێوەی فۆرم لە وەدیهێنانی هەبووەکاندایە، لەبەرئەوەی (وەدیهێنانی هەبووەکان) ئەگەرێکی لاوازە و بە گشتی دەکەوێتە نێو مەحاڵەکانەوە، بۆیە جەوهەری شیعری لە ناوەوەماندا وەک وەهمێکی جوان، نامۆ، سەرسوڕهێنەر خۆی دەشارێتەوە. بەمجۆرە دەتوانین دوای ئەو

بەدواداچوونە بڵێین جەوهەری شیعری نە لە واقیعدایە، نە لە قەسیدەدا، بەڵکو لە ناخی شاعیریدایە، جەوهەری شیعری پەندۆڵەکە ((چاڵمە- لە هاتووچۆکردنی پەندۆڵەی سەعاتەوە هاتووە)) لەنێوان شاعیر و ئەوەی دەینووسێ هاتوچۆ دەکات، بەڵام کەی ئارام دەبێتەوە، ئەوە تەنها مردن دەزانێ، مەبەستم مردنی شاعیرە. نووسین بە کورتکردنەوەی زمان هەڵدەسێت، بە داپاچینی زیادە و درێژداڕییە ئاڵۆزەکانی، پاشان ئەدەب ((لە نووسیندا)) خێرا بە کەمکردنەوەی ئاڵۆزی خانەکانی نووسین هەڵدەستێ، بە ئەوەش شیعر بە تایبەتی دوایین رۆڵ دەگۆڕێ، بەمجۆرە بابەتەکە وەك هەڵێمەکی بنکە فرەوان بە ئاراستەیەکی ورد و ناسك بەرەو لوتکە دەبێتەوە، بێگومان بنکە فرەوانەکەی ئەو هەڵێمەش زمانە. بەڵام لوتکەکەی شیعرە. لەوەدا فۆرمی شیعری وەك بارستەیەك لە رەمز و ئاماژە، رۆناکی دەبەخشێت و هەوڵدەدات دووبارە بێتەوە و بێتە (میتافۆرمەکی باڵا)ی زمان، بەو رێگایەش زمان پاکبکاتەوە، لەوەشەوە وەك ئاماژەکاریی مۆزیکا بیچنێ، ئەوەش دووبارە هەوڵەکە بە پاککردنەوەی عەقڵی مرۆیی و هەڵوەشانەوەی بەردەوامی بنبەستووەکانی رەوانبێژی و ناڕەوانبێژی، کە زمان پشتی پێدەبەستێت. هەموو هەوڵە دووبارەکانی شاعیرە گەورەکان بە گەیشتن بە ئاستە باشەکانی نووسین بە دڵنیاییەوە هەوڵی تاکەکەسین، کە کاتێ شیعر دووچاری چەقبەستن دێ، یان لە ئاستێکدا قەتیس دەبێت، ئەوە لە ئەگەری کەوتن ((رووخان))ی شیاو رزگاری دەکەن. بۆیە بازدان لە نووسیندا لە ئاستێکەوە بۆ ئاستێکی دیکەی بەرزتر، هەر تەنها بە واتای باڵایی عەقڵ و رۆح نایەت، بەڵکو چاککردن و کورتکردنەوەی زمانە. بەمجۆرە شیعر زمان دەکاتە دەقێکی کراوە، میکانیزمە شیعرییەکانی دەگۆڕێ تا کونیلەکانی زمان بکاتەوە، بە ئەوەی زمان بە جوانی هەناسە بدات و درێژە بە ژیان بدات. داتاشینی زمان (لە رێگای شیعرەوە) واتای کەمکردنەوەی دەستەواژە بەکارهێنراوەکانی شیعر نییە، بەڵکو بە واتای شۆردنی بەردەوامی دەستەواژە جێگیر و بەکاربردووە ماندووەکان دێت، یان بە مانای گواستنەوەی دەستەواژە دووبارەبووەکانە بە کەمەڵە شێوازی نوێی بەکارهێنان، واتە وەوژانی دەستەواژە نوێیەکان، بە ئەوەی دەستەواژە نوێیەکانیش ئاوێتەی زمانی باو بن و زمان بکەنەوە، ئەگەر زمانیش بکرێتەوە ئەوە عەقڵیش دەکرێتەوە و تەواوی ژیانیش دەکرێتەوە، بەمجۆرە شیعر بواری ژیانی بەرفرەوان دەکات، وەك چۆن بواری عەقڵ و زمانی بەرفرەوان دەکات، ئەوەش وەك ئەرکی یەکەم و نایابی شیعر تەماشا دەکرێ. کەواتە ئەگەر ئێمە وەك رەخنەگر، واقیع یان خودی شاعیر وەك شوێنی بەدیهێنانی جەوهەری شیعری بە دوور بگرین، ئەوە بەو مانایەیە، کە بڵێین شیعر فۆرمی بەدیهێنان و

دەركەوتنی ئەو جەوهەرەیە. بەو شێوەیە زمان هەر قسەكردن نییە، لە بواری واقیعی و دەروونی، یان سۆزداری ناوەوە و دەرەوەی شاعیر، بەڵكو رۆڵێكی نائاسایی لە شیعردا دەنوێنێ. زمان لە شیعردا هەر تەنها دالی مەدلولەكان نییە، كە ل□ نێو فەرھەنگاندا دەیدۆزینەوە، یان لە سۆز و هەستی شاعیردا دەیدۆزینەوە.. بەڵكو ((زمان لە شیعردا)) بە تەواوی بوونێكی سەربەخۆی دیكەیە. (یاكۆبسن) دەڵێت: (بەڵام شاعیریەت چۆن دەردەكەوێت؟ لەوەدا دەردەكەوێت، كە وشە وەك وشە هەستی پێبكرێت، نەك وەك جێگرەوەیەك بۆ ئەو شتەی كە بەناوی كراوەتەوە، یان وەك دەركەوتنی هەست و سۆزی وشەكان و پێكهاتە و دەلالەت و شێوەی ناوەوە و دەرەوەیان، شاعیرییەت تەنها شانشنێكی جیا لە واقیع نییە، ئەگەرچی كێشی تایبەتی خۆی و بەهای تایبەتی خۆی هەیە). زمان لە بنەمادا دنیایەكی سەربەخۆیە لە واقیع، بەڵام زمان پەیوەندییە سوودگەرا مەزنەكەی خۆی لەگەڵ واقیع دەپارێزێ. كەچی شیعر زمانێكی سەربەخۆیە ل□ نێو زماندا و بەیەك هەنگاو لە زمان دوور دەكەوێتەوە و بە دوو هەنگاو لە واقیع، بۆیە شیعر پەیوەندی لەگەڵ زمان و واقیع پەیوەندییەكی دژئامێز و جوانە و لەسەر ملكەچنەبوون وەستاوە. شیعر بریتییە لە زیادەڕۆیی زمان و واقیع لە بەریەككەوتنی نوێی تەقەڵەكانی چنین و پێشنیاركردنی سیستمێكی دیكە بۆ زمان و واقیع.. ((شیعر بە ئاسایی خرایە نێو چواچێوەی پێدراوەكانی زمان، چونكە هیچ مەودایەكی لەنێوان (واقیع و زماندا) دانەناوە. شیعر خرایە نێو پێدراوەكانی زمان، چونكە دەیەوێ واقیع كۆپی بكاتەوە، كاتێ واقیع كۆپی دەكاتەوە، شیعر دەبێتە بەشێكی مردووی واقیع.)) كەواتە هەمیشە شیعر وەك شوێنی مەترسیداری ئاگایی و بڵێسە، لە زمان و واقیعدا و بە شێوەیەكی نوێ وزەی خۆی لە تێگەیشتن بەدەست دەهێنێتەوە، دوور لەو ناونانەی كە ئێمە لە رابردوو وەك شیعرپێماندابوو، بەڵام ئەمڕۆ كات رێگا نادات هەمان ئەرك بە شیعر ببەخشین. لێرەدا ئەوەی پێشنیارمان كردووە ئەوەیە، كە شیعر لەو هەوڵانە دانا بڕێ كە نوێنەرایی□تی واقیعی جوانناسی یان زمانی دەكات، بەڵكو شیعر لەلایەك جەخت لە سەربەخۆیی خۆی و ئەركی شیعری دەكاتەوە و لەلایەكی دیكە هەوڵدەدات خزمەتێكی گەورە بە زمان و واقیع بگەیەنێت، پیسبوونی زمان و واقیع بە شیعر، ئەگەرێكی نایابی شیعرە، تاكو چالاكی نوێ بۆ بزاڤێكی جیاواز.. بۆ هەژاندنی خانەكانی خۆی بخاتەوە و هیچ سەرهەڵدانێكی نوی بۆ ئەوان نەهێڵێتەوە، ئەگەرچی شیعر لە ئەنجامدا هەوڵ بۆ زیندووكردنەوەی زمان و واقیع دەدات، بەڵام بەردەوام خۆی لێیان دابڕێت.

سەرچاوە:

رۆژنامەی (زەمان)

ژمارە 1933 رێکەوتی 5/10/2004

تێبینی: ((جووت کەوانەکان)) بۆ روونکردنەوەی زێتر، وەرگێڕ دایناون.